

TNTL

Journal of Dutch Linguistics and Literature

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

3

2014 | jaargang 130

WOUTER SCHROVER

Tussen fictie en non-fictie

Paratekstuele strategieën en de receptie van *Het refrein is Hein*

Abstract – This article explores the soundness of perlocutionary and illocutionary views on fictionality by means of a case study. The relations between the paratext and the reception of Bert Keizer's *Het refrein is Hein* (1994) and the British and American editions of this book (1996, 1997) are studied with regard to the attribution of fictionality and non-fictionality. It is concluded that perlocutionary and illocutionary views on fictionality serve different purposes: while the former offers a theory of the way texts are read, the latter aims to give a demarcation between fictional and non-fictional texts. As such, they can complement each other.

1 Inleiding

Veel hedendaagse auteurs verkennen met hun werk de scheidslijn tussen fictie en non-fictie. Bij allerlei vormen van autobiografisch schrijven worden – op het niveau van de syntaxis, semantiek en/of pragmatiek – dubbele signalen afgegeven aan de lezer: indicatoren van fictionaliteit gaan vergezeld van indicatoren van non-fictionaliteit (Missinne 2013; vgl. Nickel-Bacon, Groeben & Schreier 2000). Voor het vormen van een oordeel over het al dan niet fictionele karakter van een werk kan het leesgedrag van reële lezers als maatgevend worden beschouwd. Fictionaliteit en non-fictionaliteit gelden dan niet als vooraf gegeven, maar als resultaat van de wijze waarop een werk gereciperd wordt. Een bezwaar dat tegen zo'n functionalistische opvatting wordt ingebracht, is dat deze noties aldus een sterk relativistische invulling krijgen. Zo meent literatuurwetenschapper Peter Swirski dat

functionalism must at some point resort to some form of consensus building, whether institution- or community-based, *which opens it to the charge of incoherence when such consensus is lacking*. Making one and the same work flip from being fiction to non-fiction in keeping with the perceptions of its readers is [...] hard to accept [...] (Swirski 2010: 82, mijn cursivering).

Hoewel een functionalistische opvatting recht kan doen aan het concrete functioneren van een tekst binnen een bepaalde gemeenschap (of: gemeenschappen), biedt deze met andere woorden geen oplossing voor wie op zoek is naar een criterium aan de hand waarvan fictie en non-fictie van elkaar onderscheiden kunnen worden. De kritiek van Swirski is kortom dat de perlocutionaire benadering, die gericht is op het effect van teksten, geen visie op teksten zelf mogelijk maakt, waardoor de aanduidingen fictie en non-fictie aan analytische scherpte verliezen. Zelf staat hij een opvatting voor waarin (non-)fictionaliteit wordt beschouwd als onderdeel van de illocutionaire kracht van een tekst als taalhandeling. Hij gaat daartoe af op de intenties van de auteur tijdens het schrijven van een werk (Swir-

ski 2010: 89).¹ De problemen die met deze laatste opvatting verbonden zijn, worden door hem onderkend: het gaat om, ten eerste, de epistemische toegang tot de intentie van de auteur en, ten tweede, de mogelijke ambigüiteit van deze intentie. Deze twee kwesties maken het in voorkomende gevallen lastig om een werk als fictie of non-fictie aan te merken (Swirski 2010: 72-81). Swirski is echter van mening dat 'like every epistemic enterprise directed at knowing the world, ascription of fictionality is a potentially fallible but corrigible process' (Swirski 2010: 75). Bovendien accepteert hij dat de intentie van een auteur ambivalent kan zijn en dat individuele teksten daarom niet altijd eenduidig gecategoriseerd kunnen worden: dit bevestigt volgens hem veeleer de grens tussen fictie en non-fictie dan dat die hem opheft (Swirski 2010: 77).

In dit artikel betoog ik dat de perlocutionaire en illocutionaire benadering niet moeten worden opgevat als tegenstrijdig, maar als complementair. Ik doe dat aan de hand van een concrete casus, namelijk door bestudering van de relatie tussen de paratekst en de receptie van *Het refrein is Hein* (1994) van de Nederlandse arts en auteur Bert Keizer. Keizers boek gaat over de belevenissen van een arts, Anton, in verpleeghuis De Liefdeberg. De arts beschrijft de dagelijkse omgang met collega's, patiënten en hun naasten. De patiënten zijn niet zelden stervende en komen soms door levensbeëindiging (euthanasie of hulp bij zelfdoding), zoals uitgevoerd door Anton, aan hun einde. In de Nederlandse kritiek werd *Het refrein is Hein*, hoewel de erin beschreven gebeurtenissen geworteld zijn in Keizers eigen ervaringen als verpleeghuisarts, overwegend als fictioneel beschouwd. In de Britse en Amerikaanse receptie van het werk bleek het beeld van de Nederlandse receptie zich echter niet te herhalen: in zowel Groot-Brittannië als de Verenigde Staten was er consensus dat *Dancing with Mister D*, zoals de Engelse vertaling luidt, een non-fictioneel karakter heeft. Een voor de hand liggende verklaring voor dit verschil in receptie ligt op het niveau van de pragmatiek, namelijk in de manier waarop het boek aan de respectievelijk Nederlandse, Britse en Amerikaanse lezer aangeboden werd. De paratekst, de middelen en conventies door middel waarvan de tekst de lezer bereikt (Macksey 1997: xviii), kan met andere woorden mede van invloed zijn geweest op de uiteenlopende reacties op het werk (vgl. De Glas 1989: 37-38). In de volgende paragraaf onderzoek ik de juistheid van deze veronderstelling, waarna ik de implicatie van mijn resultaten voor de kwestie van fictie en non-fictie bediscussieer.

Ik probeer daarom de vraag te beantwoorden hoe de parateksten van *Het refrein is Hein* en de Britse (1996) en Amerikaanse (1997) uitgave van *Dancing with Mister D* zich verhouden tot de receptie van dit werk voor zover het fictionaliteit betreft.² Deze vraag valt logischerwijs uiteen in een tweetal deelvragen met betrekking tot de verschillende uitgaven van Keizers werk, die ik hieronder introduceer.

1 Filosofen Gregory Currie (1990: 1-51), Christopher New (1999: 39-52) en Mark Sainsbury (2010: 4-21), die met Swirski een oriëntatie op de analytische filosofie delen, beschouwen – meer of minder consequent – de intentie van de auteur eveneens als criterium voor (non-)fictionaliteit. Currie wordt door Swirski (2010: 105-107) bekritiseerd, omdat de eerste op enig moment in zijn argumentatie terugvalt op een referentiële opvatting van (non-)fictie. Een algemene beschouwing over de notie auteursintentie in literatuurtheoretische debatten biedt Grüttemeier (2011).

2 Uiteraard maakt mijn verzameling receptiedocumenten en informatie over de parateksten geen aanspraak op volledigheid, maar deze geeft wel een representatieve indruk van zowel de presentatie als de receptie van Keizers werk.

Paratekst: wordt het boek (overwegend) gepresenteerd als fictioneel of non-fictioneel? In de omschrijving van Gérard Genette wordt de paratekst gevormd door dat wat ‘enables a text to become a book and to be offered as such to its readers and, more generally, to the public’ (Genette 1997: 1). De paratekst doet een voorstel over de manier waarop het boek gelezen of beschouwd moet worden en is onder te verdelen in de zogeheten peritekst en epitekst (Genette 1997: 5).

De peritekst omvat alle paratekstuele elementen in de ruimtelijke nabijheid van de tekst zelf – de voor dit artikel relevante peritekstuele elementen zijn vooral de tekst van de uitgeverij op het omslag van het boek en het voorwoord van de auteur voorafgaande aan de eigenlijke tekst. De epitekst daarentegen omvat de paratekstuele elementen die niet in de nabijheid van de tekst verkeren, maar op afstand, zoals interviews en promotiemateriaal van de uitgeverij (Genette 1997: 9).

Genette beschouwt een vertaling eveneens als een paratekstuele praktijk, zeker wanneer deze door de auteur zelf is uitgevoerd. Hij vat deze op als commentaar op de originele tekst (Genette 1997: 405). Hoewel ik het eens ben met de observatie van Genette, zal ik – omwille van de helderheid van mijn betoog – in mijn onderzoek de Nederlandse, Britse en Amerikaanse uitgave van Keizers boek als afzonderlijke werken, met elk hun eigen paratekst, beschouwen.

Receptie: wordt het boek (overwegend) gereciperd als fictioneel of non-fictioneel? Voor de studie van de receptie van *Het refrein is Hein* en de Engelse vertaling ervan werd, naar analogie met het historisch-documentair receptieonderzoek in Paul Buurmans *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladpers* (1996), gebruik gemaakt van een waarnemingsinstrument bestaande uit een aantal vragen.³ Eén daarvan heeft betrekking op het al dan niet fictionele karakter van het werk. Bij de beantwoording van de vraag of de auteur van het betreffende receptiedocument het werk als fictioneel of als non-fictioneel beschouwt, werd zowel gelet op expliciete (bijvoorbeeld: ‘dit boek is fictie’) als impliciete signalen (bijvoorbeeld: ‘in het boek van Keizer werkt hoofdpersoon Anton in verpleeghuis De Liefdeberg’) van (non-)fictionaliteit.⁴ Als onderscheidend voor een non-fictionele dan wel fictionele leeswijze geldt daarbij het verschil tussen een houding van *believen* en *make-believe*. In de woorden van taalfilosoof Mark Sainsbury (2010: 11): ‘When consuming a fiction, the consumer typically makes-believe that the story is true, though she does not believe it is.’⁵ Speciale aandacht was er voor de aanwezigheid van referenties aan de paratekst aangaande fictie en non-fictie.

3 De receptiestudie werd verricht in het kader van het door NWO gefinancierde promotieonderzoek *The Art of Dying. The Representation of Euthanasia and Assisted Suicide in Contemporary Literature and Film* (2010–2014), dat wordt begeleid door Ben Peperkamp (vu). Bert Keizer was zo vriendelijk mij toegang te verschaffen tot zijn (recensie-)archief.

4 Daartoe maakte ik gebruik van het overzicht van syntactische, semantische en pragmatische indicatoren van fictionaliteit en non-fictionaliteit zoals dat wordt geboden door Nickel-Bacon, Groeben & Schreier 2000.

5 Dit laat overigens onverlet dat fictionaliteit en referentialiteit prima samengaan. Literatuurwetenschapper J.J.A. Mooij betoogt dat fictionele teksten net zo goed kunnen refereren aan de actuele wereld als non-fictionele teksten: ‘It needs a lot of brainwashing to really believe that literary texts [...] never refer to a common outside world, either because there is no such thing or because those texts and their (putative) referents are strictly confined to an idiosyncratic universe of their own’ (Mooij 1993: 142; vgl. Swirski 2010: 83). Filosoof Gregory Currie (1990: 5) geeft het voorbeeld van het vóórkomen van London in de verhalen over Sherlock Holmes: de beschrijving van dit London kan zeker als een verwijzing naar het echte London worden beschouwd.

Belangrijk om te vermelden is dat voor de bestudering van de verhouding tussen, enerzijds, de parateksten en, anderzijds, de receptie van *Het refrein is Hein* en de Engelstalige uitgaven alleen recensies en stapelrecensies geselecteerd werden, omdat in deze twee soorten receptiedocumenten overwegingen met betrekking tot (non-)fictionaliteit meer dan in andere vormen van receptie een plaats hebben, zoals bleek tijdens het invullen van de codeerformulieren. Daarnaast blijven noodzakelijkerwijs ongedocumenteerde reacties op het boek eveneens buiten beschouwing – de vraag in hoeverre deze de hieronder besproken bevindingen ondersteunen dan wel problematiseren, kan helaas niet beantwoord worden.

2 Resultaten

2.1 Nederland

Voorafgaand aan de eigenlijke publicatie van *Het refrein is Hein* verschijnt in het opinietijdschrift *HP/De Tijd* van 21 oktober 1994 een voorpublicatie, behorend tot de epitekst van Keizers werk. In zijn hoofdredactioneel commentaar noemt Gerard Driehuis (1994) het ‘een meeslepend boek over de praktijk van verpleeghuis-arts [sic] Bert Keizer’. Driehuis vat Keizers boek op als non-fictioneel en gebruikt het als onderdeel in zijn betoog dat er in Nederland tegenwoordig te soepel met euthanasie wordt omgegaan. In een begeleidende tekst, geschreven door een anonieme auteur, bij de voorpublicatie zelf, wordt deze lijn voortgezet: het boek wordt gepresenteerd als een registratie van de gang van zaken in een verpleeghuis en auteur en verteller worden impliciet aan elkaar gelijkgesteld. Doordat *HP/De Tijd* het boek van Keizer als onproblematisch non-fictioneel voorstelt, leidt dit in *Vox Hospitii*, een tijdschrift voor verpleeghuisartsen, tot een stevige reactie op *Het refrein is Hein* door Hans van der Wulp (1994): ‘[V]an de manier waarop het kennelijk bij Bert Keizer toegaat, schrik ik. Hoe zit het met de zorgvuldigheidseisen? En bij wie is consultatie verricht? Soms bij de collega (“Jaarsma”) die met zijn hoofd in de deuropening doodleuk “Nou, prettig weekend” wenst?’ In een ingezonden brief, eveneens behorend tot de epitekst, in het eerste nummer van *Vox Hospitii* in 1995 (*Het refrein is Hein* is dan inmiddels verschenen) reageert Keizer zowel op de manier waarop *HP/De Tijd* zijn boek presenteerde als op het commentaar van Van der Wulp. Keizer voelt zich voor het karretje van *HP/De Tijd* gespannen. Het tijdschrift gebruikte zijns inziens passages uit zijn boek als illustratie ‘bij een zekere bezorgdheid over een te los euthanasieklimaat’, waardoor er een misverstand over de aard van zijn boek ontstond: ‘is het fictie of is het werkelijkheid?’ (Keizer 1995: 20). Desalniettemin is Keizer van mening dat Van der Wulp na lezing van de voorpublicatie had kunnen weten dat *Het refrein is Hein* fictie is, aangezien het aan hem als arts immers niet toegestaan is ‘zo intiem’ over zijn patiënten en werkkring te schrijven. In een naschrift bij de ingezonden brief merkt Van der Wulp stekelig op dat hij toch niet de enige zal zijn geweest die door de voorpublicatie in verwarring werd gebracht (Keizer 1995).

Anders dan over de manier waarop de voorpublicatie gepresenteerd werd, had Keizer wel controle over de manier waarop zijn tekst in boekvorm het publiek bereikte. Welke keuzes zijn er door hem en zijn uitgeverij, SUN, gemaakt met betrek-

king tot de peritekst? In een artikel uit 1996 in, alweer, *HP/De Tijd*, zei Keizer dat ze bij SUN ‘*Het refrein is Hein* vanaf het begin als een fictie-boek zagen’ (Kellerhuis & Aerden 1996: 56-64). Opmerkelijk genoeg blijkt dit echter niet uit de peritekst. Op het voorplat van *Het refrein is Hein*, dat in november verscheen, staat linksboven de naam van de auteur, alsook de titel en ondertitel (*Dagen uit een verpleeghuis*) vermeld. Titel noch ondertitel maakt iets duidelijk over de (non-) fictionele status van het werk. Rechts onderaan staat de uitgeverij (‘SUN’) vermeld, met als toevoeging ‘literair’. Hoewel de doorsnee lezer geen acht slaat op de uitgeverij van een boek (Squires 2007: 85-86), is de vermelding van de naam van de uitgeverij en de toevoeging dat het hier gaat om een boek uit het literaire fonds wel degelijk van paratekstueel belang. SUN was geen literaire uitgeverij zoals De Bezige Bij, Meulenhoff of Querido dat zijn (De Glas 1992: 291; vgl. Absillis 2009: 96), maar een academisch georiënteerde uitgeverij met wortels in de socialistische beweging en filosofie-, geschiedenis- en architectuuruitgaven als belangrijkste pijlers (Hoeks 2008). De literaire reeks van SUN startte in 1988 en stopte in 2001, het jaar dat SUN overgenomen werd door uitgeverij Boom. De reeks bevat zowel vertalingen van gereputeerde auteurs (Brecht, Rilke), maar ook nieuw werk van Nederlandse en Vlaamse auteurs. SUN-literair is overwegend non-fictioneel georiënteerd, zoals een blik op de lijst met tot dan toe verschenen titels van SUN-literair voorin het boek van Keizer, onderdeel van de peritekst, duidelijk maakt. De autobiografische boeken die Eric de Kuyper bij SUN publiceerde zijn in dit opzicht exemplarisch (vgl. Brems 2006: 552; Hoeks 2000: 42; Hoeks 2008: 20). Met een zeer bescheiden aantal van in totaal 39 literaire titels nam SUN een evenzo bescheiden plaats in het Nederlandse literaire veld van de jaren negentig in (vgl. De Glas 1992: 290): een positie in de marge, zowel letterlijk als figuurlijk ver verwijderd van de uitgeverijen in de Amsterdamse grachtengordel.⁶

De tekst op het achterplat versterkt de reeds op het voorplat gewekte indruk dat *Het refrein is Hein* literaire non-fictie is. Het boek wordt een ‘literair-filosofische bespiegeling over leven en sterven in een hedendaags verpleeghuis genoemd’, terwijl tegelijkertijd op zijn minst de suggestie wordt gewekt dat het hier gaat om het verpleeghuis waar Keizer werkt:

Bert Keizer is arts en werkt al jaren in een verpleeghuis. Dagelijks wordt men er geconfronteerd met de vraag naar de waarde van leven en dood. Scherp observerend en nuchter registrerend beschrijft hij de reacties van mensen [...] wanneer het besef van de hopeloosheid van het leven in alle scherpste doordringt (Keizer 1994).

Door de gelijkstelling van auteur en verteller, de implicatie dat het in *Het refrein is Hein* gaat om observaties en registraties van Keizer zelf en het gebruik van de aanduiding ‘mensen’ (in plaats van personages), wordt geïmpliceerd dat het boek non-fictioneel is. Op peritekstueel niveau zijn er slechts weinig aanwijzingen die een dergelijke conclusie tegenspreken. Zo wordt bij de vermelding van de CIP-gegevens voor de Koninklijke Bibliotheek, op de pagina na de titelpagina, wel verwezen naar het narratieve karakter van *Het refrein is Hein*, maar valt niet af

6 Aantal titels gebaseerd op de online catalogus van de Koninklijke Bibliotheek. Hoewel het aantal titels niet direct iets hoeft te zeggen over het statuut van een uitgeverij (een kleine uitgeverij kan door onderscheidende publicaties toch een belangrijke positie in het literaire veld innemen), maakte SUN geen aanspraak op een prominente positie in het Nederlandse literaire veld.

te leiden of het gaat om een fictioneel of non-fictioneel werk. Dan volgen de inhoudsopgave, het motto van het boek en het voorwoord. Dat woord vooraf is vanuit het oogpunt van fictionaliteit wél buitengewoon interessant. Keizer bespreekt de thematiek van zijn boek, maakt de inzet ervan duidelijk, namelijk vertellen over de rol die doodgaan inneemt in de medische praktijk, en sluit af met: 'Schrijver is arts en vat zijn beroepsgeheim ernstig op: wat hem in zijn beroepsuitoefening ter ore kwam, vond hier niet dan in onherkenbare vorm zijn weg naar de publiciteit' (Keizer 1994: 8). Keizer verbergt niet dat hij bij het schrijven van zijn boek uit zijn dagelijkse (arbeids)leven heeft geput, maar of de 'onherkenbare vorm' waarover hij spreekt een eigenstandige verzonnen wereld betreft (*make-believe*) of slechts een beperkt aantal wijzigingen ten behoeve van de bescherming van de privacy van de mensen waar hij mee werkt en die hij verzorgt (*belief*), wordt niet duidelijk. Waar het gaat om een mogelijk verschil in naam tussen auteur en verteller, neemt *Het refrein is Hein* een tussenpositie in: de naam van de auteur (Bert Keizer) en die van de verteller (Anton) wijzen op een verschil tussen tekstuele en echte werkelijkheid, maar relativeren die tegelijkertijd, aangezien Antonius een van de doopnamen van de auteur is (vgl. Missinne 2013: 47, 147-148).

In interviews, behorende tot de epitekst, laat Keizer zich meermaals uit over de status van zijn boek. Hij is tamelijk constant in zijn uitlatingen, maar daarom niet minder dubbelzinnig: enerzijds erkent hij de autobiografische achtergrond van het boek en zegt hij gebruik te hebben gemaakt van zijn eigen dagboekantekeningen en brieven, anderzijds is er de claim dat *Het refrein is Hein* toch eerder naar fictie dan naar non-fictie neigt (Anoniem 1994; Abrahams 1994; Meershoek 1994; Diermer 1994; Bergwerff 1995; Van Dam 1995; Moens 1995; Hoogervorst 1996; Brandt 1998). Keizer maakt om zijn boek te karakteriseren betekenisvol genoeg een aantal keren gebruik van (vervoegingen van) het werkwoord 'liegen'. 'Ik heb mijn belevenissen in het verpleeghuis – zo zou je kunnen zeggen – een beetje omhooggelogen', zegt Keizer al in oktober 1994 in *De papieren visite*, een tijdschrift voor huisartsen (Anoniem 1994). In *Arts & Auto* heet het: 'Maar, natuurlijk, het is een gelogen boek. Er is veel meer aan dat boek gelogen dan men denkt' (Moens 1995: 38). 'Liegen' is een term die eerder in verband gebracht kan worden met non-fictie dan met fictie. Anders dan de leugenachtige auteur, probeert de fictieschrijver de lezer namelijk niet iets te laten geloven waarvan hij weet dat het verzonnen is: '[t]here need be no deception or self-deception, and no false belief' (Sainsbury 2010: 11).

Door te spreken over 'liegen', laat Keizer zich op paradoxale wijze uit over zijn boek. Enerzijds lijkt hij met dit werkwoord te impliceren dat hij non-fictie met onwaarheden heeft geschreven, anderzijds lijkt hij, door toe te geven dat er veel in het boek gelogen is, de lezer aan te willen zetten tot *make-believe*, oftewel een fictionele leeshouding. In hetzelfde artikel in *HP/De Tijd* waarin Keizer opmerkt dat SUN zijn boek onmiddellijk opvatte als fictie, vat hij één en ander misschien het beste samen: 'De *leugens* die erin staan zijn te dik voor journalistiek, maar te dun voor een sprookje' (Kellerhuis & Aerden 1996: 58, mijn cursivering). Hij wil zich, blijkens interviews en het voorwoord van het boek, met discussies over de zorg (rond het levenseinde) engageren, maar tracht tegelijkertijd te voorkomen dat de tekst wordt beschouwd als een nauwkeurige verslaglegging van zijn dagelijkse werkzaamheden – in het bijzonder van de door hem verrichte gevallen van levensbeëindiging – waarvoor hij ter verantwoording zou kunnen worden geroe-

pen. De vraag of *Het refrein is Hein* fictie of non-fictie is, wordt door Keizer zo-doende niet eenduidig beantwoord.

In tabel 1 is een overzicht te zien van alle recensies en stapelrecensies van *Het refrein is Hein* in relatie tot de toekenning van (non-)fictionaliteit. In de tabel is een onderscheid gemaakt tussen recensies in kranten en publiekstijdschriften en recensies in medische tijdschriften.

De helft van de recensenten beschouwt het werk als fictioneel (50%), waarbij er wel een opmerkelijk verschil is tussen recipiënten in medische (36%) en algemene (62%) periodieken. Onder die laatste zijn echter niet alleen literatuurcritici, maar ook een aantal publicisten en journalisten op het gebied van zorg en wetenschap – in de tabel heb ik hun namen gecursiveerd weergegeven. Zij beschouwen *Het refrein is Hein* zonder uitzondering als fictioneel, hetgeen voor een relativering van het verschil in de resultaten tussen de twee soorten periodieken zorgt. Verder is het oordeel binnen het medische domein veel vaker ambivalent dan in publieksmedia (55% tegenover 15%, gemiddeld 33%). Bij non-fictionele oordelen is daarentegen het omgekeerde het geval (9% tegenover 23%, gemiddeld 17%). Terwijl de recensies in medische tijdschriften dus veelal ambivalent zijn, gelden de recensies in kranten en publiekstijdschriften als meer uitgesproken. Ondanks deze verschillen, ben ik het hoe dan ook niet eens met Keizers redacteur bij SUN, Henk Hoeks (2000: 41-42), die van mening is dat het werk als overwegend non-fictioneel werd gerecipieerd.⁷

Op basis van het onderscheid tussen auteur (Keizer) en verteller (Anton) dat veel recensenten maken (NL1, NL2, NL3, NL4, NLI3, NLI6, NL20, NL22, NL23, NL24), meen ik dat zij het werk als fictioneel aanmerken. Deze recipiënten verwijzen niet expliciet naar de paratekst, maar tegelijkertijd is er voor het maken van dit onderscheid uiteraard zowel kennis van de tekst als van de paratekst noodzakelijk. Mirre Bots merkt in de *Humanist* bijvoorbeeld op dat '[i]n de roman van Bert Keizer [...] de hoofdpersoon, de verpleeghuisarts Anton, vooral over[komt] als een afstandelijke, betweterige en altijd maar kwinkslagen rondstrooiende arts [...]' (NLI3). Andere recensenten maken daarentegen geen onderscheid tussen auteur en verteller. Zij stellen Anton aan Keizer gelijk (NL6, NL8, NL9, NLI5). Zo zegt Jan Marlet in het *Tijdschrift voor Psychiatrie*: 'De schrijver geeft ieder een naam; hij kent zijn mensen goed, praat ook met hun bezoekers' (NLI5).

Een paar keer bestempelen recensenten *Het refrein is Hein* als fictioneel onder een min of meer expliciete verwijzing naar de peritekst, in het bijzonder het woord vooraf, van het boek. '*Het refrein is Hein* wordt gepresenteerd als roman; dat zal te maken met het *beroepsgeheim* van de arts-schrijver', aldus Peer van 't Zelfde in het *Leidsch Dagblad* (NL5, mijn cursivering), en Gerdien Beelen maakt in het *Nederlands Dagblad* duidelijk dat Keizer '[i]n het voorwoord zegt [...] dat de schrijver *zijn beroepsgeheim ernstig opvat*' (NL7, mijn cursivering). Hans van Dam merkt in de *Volkskrant* op: 'Personen en ervaringen zijn niet slechts geanonimiseerd, ze zijn ook grondig veranderd. Feiten zijn aan fictie ondergeschikt ge-

7 Om rekening te houden met het feit dat de paratekst door de epitekst steeds verder uitdijt, heb ik alle recensies in chronologische volgorde geplaatst en in vier opeenvolgende periodes onderverdeeld. Dan is te zien dat van een omslag in de receptie geen sprake is. Het percentage recensenten dat *Het refrein is Hein* als fictioneel beschouwt fluctueert, maar daar kunnen geen conclusies aan verbonden worden voor wat betreft de relatie tussen paratekst en receptie.

TABEL 1 Overzicht van (stapel)recensies in het algemeen publieke (NLI-13) en medische (NLI4-25) domein in Nederland in relatie tot fictionaliteit

<i>Recensie</i>	<i>Medium</i>	<i>Auteur</i>	<i>Datum</i>	<i>Fictio- naliteit</i>
NLI1	<i>NRC Handelsblad</i>	Hans van der Ploeg	10 december 1994	1
NLI2	<i>Eindhovens Dagblad</i>	Pieter Lomans	10 december 1994	1
NLI3	<i>de Volkskrant</i>	Hans van Dam	24 december 1994	1
NLI4	<i>Drentse Courant</i>	Alfred Kossmann	5 januari 1995	1
NLI5	<i>Leidsch Dagblad</i>	Peer van 't Zelfde	12 januari 1995	1
NLI6	<i>Elsevier</i>	Bert Makken	14 januari 1995	2
NLI7	<i>Nederlands Dagblad</i>	Gerdien Beelen	27 januari 1995	1
NLI8	<i>Kruispunt</i>	Maria Straathof	Januari 1995	2
NLI9	<i>Katholiek Nieuwsblad</i>	Henk Cruts	3 maart 1995	2
NLI10	<i>Leeuwarder Courant</i>	Gerard Akkerman	11 maart 1995	1
NLI11	<i>Relevant</i>	Daaf de Kok	1995, no. 1	3
NLI12	<i>Vrij Nederland</i>	Henk Romijn Meijer	8 april 1995	3
NLI13	<i>Humanist</i>	Mirre Bots	Mei 1996	1
NLI14	<i>Tijdschrift voor Gezondheid & Politiek</i>	Nico de Boer	1995, no. 1 (januari)	3
NLI15	<i>Tijdschrift voor Psy- chiatric</i>	J.J.C. Marlet	1995, no. 1 (januari)	2
NLI16	<i>Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde</i>	M.W. Ribbe	1995, no. 7 (week 7)	1
NLI17	<i>Leef Tijd</i>	Heleen Swildens	1995, no. 2 (februari)	3
NLI18	<i>Vox Hospitii</i>	Harold de Burlet	1995, no. 1 (januari-maart)	3
NLI19	<i>Tijdschrift voor de so- ciale sector</i>	Annemiek J.M. Richters	1995, no. 3 (maart)	3
NLI20	<i>Tijdschrift voor geron- tologie en geriatrie</i>	Alfons Marcoen	1995, no. 2 (maart/april)	1
NLI21	<i>Denkbeeld</i>	Hans van der Wulp	1995, no. 2 (april-juni)	3
NLI22	<i>VNVA-krant</i>	Betsy de Langen	1995, no. 3 (mei/juni)	1
NLI23	<i>Het ziekenhuis</i>	H.H.E. Kolkman	1995, no. 21 (16 november)	3
NLI24	<i>Cordiaal</i>	E. de Laat	1996, no. 3 (mei/juni)	1

1 = fictioneel; 2 = non-fictioneel; 3 = ambivalent / onduidelijk; 4 = geen uitspraak over fictionaliteit.

maakt. Alleen zo kan de schrijver de werkelijkheid in verpleeghuizen dichtbij halen' (NL3).

Net als in het bovenstaande citaat van Van 't Zelfde (NL5), wordt *Het refrein is Hein* ook in andere recensies een roman genoemd (NL13, NL22, NL24; vgl. NL1). Eenmaal wordt een directe relatie tussen fictionaliteit en literariteit verondersteld. Gerard Akkerman zegt in de *Leeuwarder Courant*: 'De literaire vorm biedt Keizer de mogelijkheid situaties die hij in zijn werk heeft meegemaakt zodanig aan te passen, dat mensen zichzelf niet in het boek kunnen herkennen. Nergens schendt hij zijn beroepsgeheim' (NL10). De laatste zin is een verwijzing naar het voorwoord van het boek, terwijl de recensent zich in zijn oordeel dat *Het refrein is Hein* een fictioneel boek is, wellicht ook heeft laten leiden door de vermelding van indicatoren van *literariteit* in de peritekst van het boek.

Minder eenduidig te interpreteren, maar verwant, is de zinspelende van De Burlet op de complexe relatie tussen boek en werkelijkheid wanneer hij opmerkt dat 'de *litteraire* Anton zich zo'n werkwijze [mogelijk kan] gunnen' (NL18, mijn cursivering). Hetzelfde geldt voor de opmerking van Richter dat '[b]ij een *litteraire kritiek* [...] men de vorm en inhoud van het boek los [dient] te zien van de persoon van de schrijver' (NL19, mijn cursivering), een leeshouding die zij, zo merkt ze onder verwijzing naar de epitekst (meer bepaald een televisie-interview met de auteur) op, niet helemaal vol heeft weten te houden bij Keizers boek. Niet duidelijk is of de twee laatste recensenten het als fictioneel of non-fictioneel classificeren.

Net als Richter refereert ook Henk Romijn Meijer, die zich eveneens ambivalent toont over het al dan niet fictionele karakter van *Het refrein is Hein*, aan de epitekst. Hij verwijst in zijn recensie voor *Vrij Nederland* meermaals naar een interview met de auteur in *NRC Handelsblad*:

In het genoemde interview zegt Keizer dat zijn boek 'in de eerste plaats een literaire roman met een essayistische inslag' is en dat is nogal pedant, want het boek lijkt in de verte niet op een roman, al heeft Keizer uiteraard de namen van de mensen over wie hij schrijft veranderd, twee mensen tot een samengevoegd, enzovoort. Het boek dat de ondertitel heeft *Dagen uit een verpleeghuis* lijkt meer op een reeks dagboekachtige notities van een 'onzekere', Du-Perronesk [sic] van aard, als er dan toch een literaire parallel gevonden moet worden (NL12).⁸

Hoewel Romijn Meijer de indruk wekt Keizer te citeren, betreft het eigenlijk een (para)frase uit de pen van interviewer Abrahams. Daarna verwoordt de recensent zijn eigen positie, waarbij hij erkent dat Keizer fictionaliteitsstrategieën hanteert, en vergelijkt hij hem met enige tegenzin ('als er dan toch een literaire parallel gevonden moet worden') met Du Perron, wiens *Het land van herkomst* (1935) een al even complexe relatie met de werkelijkheid onderhoudt als *Het refrein is Hein* (Missinne 2013: 23). Deze vergelijking lijkt daarom net zoveel met fictionaliteit als met literariteit te maken te hebben.

Met De Burlet, Richter en Romijn Meijer nemen nog enkele andere recensenten een ambivalente positie in ten opzichte van Keizers boek (NL11, NL14, NL17, NL21, NL23). In het *Tijdschrift voor Gezondheid & Politiek* maakt Nico de Boer bijvoorbeeld soms wel en soms geen onderscheid tussen auteur en verteller (NL14;

8 Het genoemde interview is Abrahams 1994.

zie ook NL17). Daaf de Kok zegt in *Relevant*, het ledenblad van de NVVE (toentertijd een afkorting voor Nederlandse Vereniging voor Euthanasie), dat al snel duidelijk wordt ‘dat de schrijver en arts Bert Keizer zijn eigen ervaringen en bevindingen in het verpleeghuis waar hij werkt, refeelecteert [sic]’ (NL11), maar stelt hem niet volledig gelijk aan Anton. Zeer ambivalent is de passage in de recensie in vakblad *Het ziekenhuis* waarin staat te lezen dat er ‘natuurlijk niets op tegen [is] om in een roman de dood als leidend thema te gebruiken om daar gedachten over te poneren. Het boek is namelijk *niet strikt autobiografisch; een auteur mag overdrijven, dingen weglaten, elementen toevoegen*’ (NL23, mijn cursivering). Heel expliciet is Van der Wulp, die er eerder van overtuigd was dat *Het refrein is Hein* non-fictie is, maar terecht gewezen werd door de auteur. In zijn nadien verschenen recensie schrijft hij: ‘Ik vind het [...] lastig om steeds onderscheid te maken tussen Keizer en zijn alter ego: beiden zijn verpleeghuisarts en hebben zeker dezelfde problemen. Wie spreekt er eigenlijk, Anton of Bert?’ (NL21).

Daarmee is echter niet gezegd dat andere recensenten geen oog hebben voor de complexe verhouding tussen tekst en werkelijkheid: ook in de recensies waarin *Het refrein is Hein* als fictioneel wordt beschouwd, is er dikwijls expliciet aandacht voor de relatie die auteur en verteller met elkaar onderhouden (NL1, NL2, NL3, NL4, NL5, NL7, NL10, NL24). Ik heb daarvan reeds enkele voorbeelden gegeven (NL3, NL5, NL7, NL10) en zal er nog een paar noemen. Niet geheel van ambivalentie gespeend is bijvoorbeeld de bewering van Pieter Lomans in het *Eindhovens Dagblad* dat Keizer ‘ons *via arts Anton* – de hoofdrolspeler in het boek – een schokkend en onthullend kijkje achter de schermen [presenteert]’ (NL2, mijn cursivering). Een passage uit de recensie in vakblad *Cordiaal* heeft dezelfde strekking: ‘Keizer studeerde filosofie en geneeskunde en is als arts werkzaam in een verpleeghuis. Door de ogen van verpleeghuisarts Anton schetst hij in korte verhalen het beeld van de vaak uitzichtloze weg die verpleeghuisbewoners te gaan hebben’ (NL24).

In *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (2006) constateert neerlandicus Hugo Brems dat er in de jaren negentig een opmars is van literaire werken die zich rond de scheidslijn tussen fictie en non-fictie bevinden. *Het refrein is Hein* kan tot deze trend gerekend worden, aangezien uit zowel deze ‘werken zelf en commentaren van de auteurs, als uit recensies [...] een opmerkelijke ambivalentie [spreekt] omtrent de identificatie van de auteur met zijn verteller of personage’ (Brems 2006: 553). Veel recensenten hebben, ook wanneer zij Keizers boek mijns inziens als fictioneel zien, immers oog voor de ambiguïteit die uit tekst en paratekst spreken. Tegelijkertijd doet de uitgesproken thematiek *Het refrein is Hein* nogal verschillen van de door Brems genoemde werken (zie Brems 2006: 550-554, 632-638). Recensenten beschouwen het – generaliserend gesproken – niet zozeer als het geesteskind van een dokterende literator, maar als dat van een literaire dokter die op fictionele wijze zijn eigen werkterrein beschrijft. Of, zoals Akkerman het in zijn recensie op (onbedoeld?) Multatuliaanse wijze uitdrukt: *Het refrein is Hein* is ‘niet zomaar een roman, het is een aanklacht tegen de arrogantie van de geneeskundige elite en verwaarlozing van de zorg voor ongeneeslijk zieke medemensen’ (NL2).

2.2 Groot-Brittannië

In Groot-Brittannië werd *Het refrein is Hein* in mei 1996 gepubliceerd onder de titel *Dancing with Mister D* door uitgeverij Doubleday (Allott 1996), onderdeel van Transworld Publishers, een grote Britse uitgeverij van (onder meer literaire) fictie en non-fictie (De Bellaigue 2004: 16-18). Voorafgaand aan de publicatie verscheen op 20 april een groot interview met Keizer in *Telegraph Magazine*, een onderdeel van de epitekst dat vanuit het oogpunt van fictionaliteit zeer relevant is. De auteur schrijft over de grote gelijkenis tussen de auteur Keizer – wiens doopnamen zij noemt: Albertus Antonius – en verteller Anton, en merkt vervolgens op dat het boek in Nederland als fictie werd gepubliceerd. Keizer bevestigt dit en vertelt dat de personages samengesteld zijn uit echte personen zonder dat die zich in de personages kunnen herkennen. De interviewer voegt daaraan toe: ‘in reality, *Dancing with Mister D* is biography or, as Keizer later describes it, confessional. When he finally came to write the book he had most of the material ready, written in his diaries and in letters’ (Allott 1996). Mede door de verwijzing naar het belijdeniskarakter van de tekst, die non-fictionaliteit impliceert, is Keizer dus ook in dit interview ambivalent over de status van zijn werk.

Het promotiemateriaal bij *Dancing with Mister D*, eveneens onderdeel van de epitekst, is daarentegen buitengewoon ondubbelzinnig van aard: zo stelt de uitgeverij dat het hier ‘[u]nique, first-hand observations on death by a doctor working in a Dutch nursing home for the terminally ill’ betreft en wordt het boek aangeraden aan liefhebbers van non-fictieauteur Oliver Sacks.⁹

Veel ambivalenter dan dit materiaal is de peritekst van *Dancing with Mister D*. Op het voorplat staat, naast de naam van de auteur en de titel, ook de ondertitel: *Notes on life and death*. Hoewel de term ‘notes’ (notities, aantekeningen) niet noodzakelijk op non-fictie duidt – vergelijk Dostojevski’s *Notes from Underground* – bergt deze toch een non-fictionele connotatie in zich. Op het achterplat is een citaat van de Britse filosofe en voorstander van euthanasie Mary Warnock te vinden, waaruit vooral het filosofische karakter van *Dancing with Mister D* moet blijken. Verder is er een korte beschrijving van de thematiek, met daaronder een fragment uit het boek, waaruit niets blijkt over het al dan niet fictionele karakter ervan. In het fragment staat wel een verwijzing naar Proust, waardoor de suggestie van literariteit wordt gewekt.

Deze suggestie wordt versterkt door de flaptekst (van de flap van het voorplat), waar wordt gesteld dat Keizers boek geprezen is om zijn literaire kwaliteit. Tegelijkertijd biedt deze tekst informatie die relevant is met betrekking tot de (non-)fictionele status van *Dancing with Mister D*: het boek wordt namelijk een ‘memoir’ genoemd, een zeer duidelijke indicator van non-fictionaliteit. Desalniettemin is ook een indicator van fictionaliteit aanwezig: de drie hoofdpersonen worden genoemd, van wie de namen (Anton, Jaarsma, De Gooyer¹⁰) een simpele gelijkstelling van één van hen met de auteur (ondanks diens doopnaam) niet mogelijk maken.

Het voorwoord, zo belangrijk in verband met fictionaliteit, biedt de volgende vrije vertaling van de voor de Nederlandse uitgave reeds geciteerde woorden: ‘As

9 Promotiemateriaal Doubleday bij eerste druk, ongedateerd (archief Bert Keizer).

10 Abusievelijk aangeduid als ‘Van Gooyer’.

I work as a physician in a Dutch nursing home I want to emphasize that although the events related in this book are based on my private diaries and letters, I have made many changes both to ensure professional confidentiality and to protect patient's privacy' (Keizer 1996: 1-2). Deze formulering wijkt niet heel sterk af van de Nederlandse; significant verschil is echter wel de aanwezigheid van de frase – ontbrekend in de Nederlandse uitgave – dat het boek gebaseerd is op Keizers dagboeken en brieven, hetgeen maakt dat het voorwoord van de Britse uitgave toch meer richting non-fictie neigt dan dat van de Nederlandse.

Een opvallend detail met betrekking tot de paratekst is ten slotte het verantwoordt van literatuurverwijzingen in noten, zoals een verwijzing naar *Heart of Darkness* van Conrad of naar een gedicht van Shelley (Keizer 1996: 194, 310). Dergelijke noten zijn weliswaar gebruikelijker in non-fictie, maar komen zeker ook in fictie voor (Genette 1997: 332-333). Bovendien zijn de noten in *Dancing with Mister D* wel erg schaars; verantwoording van literatuurverwijzingen wordt allesbehalve consequent volgehouden.

TABEL 2 Overzicht van (stapel)recensies in het algemeen publieke (GB1-9) en medische (GB10-12) domein in Groot-Brittannië in relatie tot fictionaliteit

<i>Recensie</i>	<i>Medium</i>	<i>Auteur</i>	<i>Datum</i>	<i>Fictionaliteit</i>
GB1	<i>The Sunday Telegraph</i>	Anthony Daniels	28 april 1996	2
GB2	<i>The Spectator</i>	Patrick Skene Catling	11 mei 1996	2
GB3	<i>New Statesmen & Society</i>	Boyd Tonkin	17 mei 1996	2
GB4	<i>The Independent</i>	Tony Gould	18 mei 1996	2
GB5	<i>The Sunday Times</i>	Anthony Storr	19 mei 1996	2
GB6	<i>Financial Times</i>	A.C. Grayling	25 mei 1996	2
GB7	<i>The Times</i>	Roger Scruton	30 mei 1996	2
GB8	<i>The Times Literary Supplement</i>	Myles Harris	2 augustus 1996	2
GB9	<i>Voluntary Euthanasia Society News</i>	Michael Irwin	September 1996	2
GB10	<i>The Lancet</i>	Frank Vertosick Jr.	13 juli 1996	2
GB11	<i>Journal of the Royal Society of Medicine</i>	G.P. Mulley	April 1997	2
GB12	<i>Psycho-Oncology</i>	Paul Crichton	Mei / juni 1998	2

1 = fictioneel 2 = non-fictioneel; 3 = ambivalent / onduidelijk; 4 = geen uitspraak over fictionaliteit.

De overwegend non-fictionele presentatie van *Dancing with Mister D* heeft zijn weerslag op de Britse receptie van Keizers werk. Tabel 2 biedt een overzicht van twaalf recensies: negen daarvan verschenen in landelijke kranten en publiekstijdschriften, de overige drie zijn besprekingen in medische tijdschriften die de Britse

uitgave van het boek tot onderwerp hebben.¹¹ Wat meteen opvalt is dat de Britse receptie veel eenduidiger is dan die naar aanleiding van de Nederlandse uitgave: Keizers boek wordt door alle recensenten als non-fictioneel beschouwd.

Ik kom tot deze bevinding, omdat de verschillende recensenten geen onderscheid maken tussen auteur en verteller. Aangezien een gelijkstelling van Keizer en Anton niet louter op basis van de tekst van *Dancing with Mister D* zelf tot stand kan komen, moeten ze daarvoor tenminste een indirect beroep doen op de paratekst. Dit beroep vindt in alle recensies plaats onder verwijzing naar Keizers werkzaamheden als ‘a doctor in a Dutch nursing home, where the old and terminally ill go to die’ (GB6, of woorden van gelijke strekking: GB1, GB2, GB3, GB4, GB5, GB7, GB8, GB9, GB10, GB11, GB12). Hiervoor lijkt door hen op de eerste plaats gebruik te zijn gemaakt van de passage in de flaptekst aan de voorzijde van het boek waarin *Dancing with Mister D* een ‘memoir’ wordt genoemd: ‘In this extraordinary memoir, we follow a doctor who works in a nursing home for the terminally ill in Holland’ (Keizer 1996). Vlak na deze zin in de flaptekst worden weliswaar de drie hoofdpersonen van *Dancing with Mister D* genoemd, maar dit heeft geen enkele recensent ertoe gebracht het werk als fictioneel te beschouwen. Wel wordt het boek soms, echter zonder expliciete verwijzing naar de paratekst, een ‘memoir’ genoemd (GB1, GB5, GB10). Volgens sommige recipiënten bevat het ‘case histories’ (GB2, GB3, GB5), ‘case studies’ (GB11) of een ‘loose collection of vignettes’ (GB10; vgl. GB11).

Hoewel epitekstuele indicatoren van (non-)fictionaliteit geen *aanwijsbare* rol hebben gespeeld bij de beoordeling van het werk, is het aannemelijk dat de Britse receptie tenminste gedeeltelijk gestuurd is door de paratekst (in het bijzonder de peritekst) van *Dancing with Mister D*, aangezien een tekst die in Nederland nog als overwegend fictioneel was ontvangen, in vertaling plots als non-fictioneel gecategoriseerd werd.

2.3 Verenigde Staten

De Amerikaanse uitgave van *Dancing with Mister D* verschijnt in februari 1997 in een uitgave met stofomslag bij Nan A. Talese, de eigen imprint van de gelijknamige uitgeefster en *editorial director* bij het Amerikaanse Doubleday, dat niet verward moet worden met Keizers Britse uitgeverij.¹² Niet alleen de paratekst van dit boek verschilt van de Britse uitgave, ook de tekst zelf is veranderd, of beter: iets ingekort. Er is een aantal weglatingen doorgevoerd, die echter niet essentieel genoemd kunnen worden.¹³ *Dancing with Mister D* wordt door Talese gepresen-

11 In 1997 is er een paperbackuitgave van *Dancing with Mister D* verschenen bij Black Swan (Keizer 1997a), net als Doubleday onderdeel van Transworld Publishers (De Bellaigue 2004: 16). Alle hier besproken recensies hebben echter betrekking op de uitgave van Doubleday.

12 Terwijl het Britse Doubleday onderdeel was van Transworld Publishers, was het Amerikaanse Doubleday ten tijde van de publicatie van *Dancing with Mister D* onderdeel van de Bantam Doubleday Dell Publishing Group (Keizer 1997: iv).

13 Passages op de volgende pagina's van de Britse uitgave (Keizer 1996) zijn geschrapt – met tussen haakjes de ‘plaats’ van de geschrapte passage in de Amerikaanse uitgave (Keizer 1997): 80-81 (82), 82-83 (83), 102-103 (102), 110-111 (110), 176 (176, plus een kleine aanpassing), 191-192 (192), 209-210 (210), 225-227 (225), 261-262 (261, plus wijziging hoofdstuktitel en een kleine aanpassing), 263 (262), 308 (309).

teerd als een non-fictieel boek over een eigentijds thema, de zelfgekozen dood. Zo valt in de catalogus van de uitgeverij te lezen:

If Oliver Sacks and Sherwin Nuland (author of *How We Die*) were together in a hospital for the terminally ill that permitted euthanasia, this is the book they would write. [...] We follow Keizer through his days at a nursing home in Holland as he listens to his patients' stories, documents their battle with disease, and witness their taking their own lives in order to die with dignity.¹⁴

Behalve de vergelijking met de twee non-fictieauteurs, wordt Keizer in dit fragment ook als hoofdpersoon van *Dancing with Mister D* opgevoerd. Hetzelfde gebeurt in de tekst van de flap aan de voorzijde van het boek: nadat het geïntroduceerd is als een werk over euthanasie en hulp bij zelfdoding, wordt gezegd dat dit 'book is a *memoir* of his [Keizer's, WS] years at a Dutch nursing home for the terminally ill' (Keizer 1997, mijn cursivering). Op het achterplat worden drie citaten uit Britse kranten gegeven, waarvan uit één (een citaat uit de recensie in *The Times*) afgeleid kan worden dat *Dancing with Mister D* een non-fictieboek is: 'Keizer's patients come from all walks of life [...]' (Keizer 1997). De trefwoorden ten behoeve van catalogisering in de Library of Congress, de nationale bibliotheek van de vs, nemen de indruk van non-fictionaliteit zeker niet weg, aangezien deze betrekking hebben op de thematiek van het boek (Keizer 1997: iv). In verband met (non-)fictionaliteit kan tenslotte opgemerkt worden dat het voorwoord bij het boek onveranderd is ten opzichte van de Britse uitgave.¹⁵

De Amerikaanse uitgave van *Dancing with Mister D* geniet een nog sterkere non-fictieele inkadering dan de Britse uitgave. De receptie stemt daarmee overeen: door alle recensenten wordt het boek als non-fictieel beschouwd (zie tabel 3). Merk op dat vier van de recensies geen besprekingen betreffen in kranten of tijdschriften voor een algemeen publiek, maar in gespecialiseerde tijdschriften die zich primair richten op mensen in het boekenvak. Het gaat om de recensies in *Publishers Weekly*, *Kirkus Reviews*, *Booklist* en *Library Journal*, waarvan de eerste twee voorafgaand aan de publicatie van *Dancing with Mister D* verschenen.

Zoals met betrekking tot de Britse uitgave, leidt ook bij de Amerikaanse uitgave de gelijkstelling van auteur en verteller tot de conclusie dat de recensenten het een non-fictieel boek vinden. Voor biografische informatie zijn de recensenten uiteraard aangewezen op de paratekst. In een aantal gevallen wordt het boek meer rechtstreeks een 'memoir' (vs6, vs9), een 'journal-like account' (vs1) of 'medical

14 Citaat afkomstig uit een pagina over *Dancing with Mister D* in de catalogus van Doubleday, NY, bijgesloten bij een faxbericht van Joanne Goldsworthy aan Bert Keizer, gedateerd 21 augustus 1996 (archief Bert Keizer). Zie ook Talese's ongedateerde 'Letter from the Publisher Introducing Dr. Bert Keizer's *Dancing With Mister D*', waarin zij Keizers werk nog veel sterker als euthanasieboek presenteert (archief Bert Keizer). Een interview voor promotiedoeleinden met Keizer gaat exclusief over euthanasie en hulp bij zelfdoding (Weismann 1997). Voor een interview met Talese over het boek, zie Weismann 1997a.

15 Opmerkelijk genoeg meent Keizer (2000: 50) dat de Amerikaanse uitgeverij het boek als fictie opvatte, omdat Talese voorstelde om de moeilijk uitspreekbare Nederlandse namen te veranderen in voor Amerikanen makkelijker uitspreekbare namen. Keizer lijkt daarmee echter voorbij te gaan aan het feit dat hij zelf heeft aangegeven dat hij 'many changes' (Keizer 1994: 2; vgl. Keizer 1994: 8) heeft doorgevoerd om privacy en vertrouwelijkheid te garanderen, waardoor de namen uiteraard als fictief opgevat moeten worden.

TABEL 3 Overzicht van (stapel)recensies in de Verenigde Staten in relatie tot fictionaliteit

Recensie	Medium	Auteur	Datum	Fictio-naliteit
vs1	<i>Publishers Weekly</i>	Genevieve Stuttaford, Maria Simson and Jeff Zaleski	13 januari 1997	2
vs2	<i>Kirkus Reviews</i>	Anoniem	15 januari 1997	2
vs3	<i>Booklist</i>	William Beatty	1 maart 1997	2
vs4	<i>The Washington Times</i>	Colin Walters	9 maart 1997	2
vs5	<i>Library Journal</i>	Margaret Norden	15 maart 1997	2
vs6	<i>The Washington Post</i>	Juliet Wittman	16 maart 1997	2
vs7	<i>The Boston Sunday Globe</i>	Joe R. Neel	23 maart 1997	2
vs8	<i>Los Angeles Times</i>	Jonathan Kirsch	11 juni 1997	2
vs9	<i>Newsday</i>	Jane Goldman	13 juli 1997	2

1 = fictioneel; 2 = non-fictioneel; 3 = ambivalent / onduidelijk; 4 = geen uitspraak over fictionaliteit.

autobiography' (vs8) genoemd. Colin Walters zegt in *The Washington Times* dat het boek is 'based on diaries and letters organized loosely into short takes' (vs4) – een duidelijke verwijzing naar het voorwoord (peritext).

Twee recensies zijn enigszins ambivalent, omdat de auteurs ervan beweren dat Keizers boek oorspronkelijk werd gepubliceerd als fictie. Desalniettemin classificeren ze *Dancing with Mister D* als non-fictie. Zo merkt de bespreker van *Kirkus Reviews* op: 'Originally published as fiction in the Netherlands, these *memoirs* are loosely based on Keizer's diaries and letters, with changes made to protect patients' privacy. *The author appears in them as Anton*, a pesky gadfly' (vs2, mijn cursivering). En in *The Boston Sunday Globe* meent Joe Neel, die eveneens verwijst naar het voorwoord, dat aanpassingen door de auteur alleen zijn gemaakt wanneer dat noodzakelijk was vanwege privacy en vertrouwelijkheid: *Dancing with Mister D* 'was published originally as fiction, though he has since conceded that it's mostly true. A note at the beginning confesses to altering some stories to protect the confidentiality of patients, families, and co-workers' (vs7).¹⁶

Een geval apart is echter de annotatie van Jack Coulehan voor de online 'Literature, Arts and Medicine Database' van New York University. Redenen dat ik dit receptiedocument niet in bovenstaand overzicht heb opgenomen, zijn het feit dat het geen recensie is en omdat de annotatie (hoewel geschreven door een Amerikaanse auteur op een Amerikaanse website) de Britse uitgave betreft. Coulehan deelt het boek in bij het genre 'Memoir', maar hij merkt daar vervolgens over op:

The author indicates that his book is based on his experiences as a physician in a Dutch nursing home; hence, the 'Memoir' genre. However, the patients and incidents are fictio-

¹⁶ Volgens Neel is de informatie dat het boek van Keizer oorspronkelijk gepubliceerd is als fictie afkomstig uit 'press reports' (vs7).

nalized, and the narrator is a somewhat cynical but humane physician named Anton who, presumably, is not identical with Bert Keizer. Thus, the book might also be considered fiction (1997).

Afgaande op zowel het voorwoord (peritekst) als op de tekst zelf komt Coulehan tot de conclusie dat *Dancing with Mister D* niet alleen als non-fictioneel, maar ook als fictioneel beschouwd kan worden. Daarmee stelt hij een mogelijke leeswijze voor die onder Britse en Amerikaanse recensenten niet vertegenwoordigd is.

3 Besluit

Het algemene beeld van de receptie naar aanleiding van *Het refrein is Hein* en de Britse en Amerikaanse uitgave van *Dancing with Mister D* is duidelijk. Terwijl de recensenten van de Nederlandse uitgave voor een belangrijk deel van mening zijn dat ze te maken hebben met een fictioneel boek, maar aandacht hebben voor de autobiografische aspecten ervan, oordelen de recensenten van de Engelstalige uitgaven unaniem dat ze een non-fictioneel werk bespreken.

Een gedeeltelijke verklaring voor deze verschillen in receptie ligt in het gegeven dat de paratekst van *Het refrein is Hein* nogal verschilt van die van de Engelstalige uitgaven, die onderling veel minder verschillen. Voor wat betreft de Nederlandse uitgave leidt het onderscheid dat veel recensenten maken tussen auteur Keizer en verteller Anton, zoals naar voren komt uit de relatie tussen tekst en de (overigens buitengewoon ambigue) paratekst, tot de bevinding dat zij *Het refrein is Hein* als fictioneel boek beschouwen. Enkele malen heeft ook het voorwoord een aanwijsbare rol in de toekenning van fictionaliteit. De meesten van hen die het boek als fictie aanduiden, besteden overigens wel degelijk aandacht aan de complexe relatie tussen tekst en werkelijkheid, evenals het niet geringe aantal recensenten dat ambivalent is over de (non-)fictionaliteit van het boek.

Aan het gegeven dat de receptie van de Britse uitgave zo sterk hiervan verschilt, dragen – voor zover het de paratekst betreft – ten minste twee oorzaken bij. Ten eerste wordt het boek op het omslag (inclusief de flappen) als non-fictioneel gepresenteerd door middel van de genreaanduiding ‘memoir’; ten tweede neigt het voorwoord bij de tekst naar non-fictie. Mogelijke andere, niet aanwijsbare redenen voor het verschil in receptie zijn het feit dat de uitgeverij *Dancing with Mister D* in promotiemateriaal expliciet als non-fictioneel voorstelt en dat in een groot interview niet alleen de doopnamen van Keizer worden genoemd, maar het boek ook als biografisch wordt aangemerkt.

Het omslag van de Amerikaanse uitgave van Keizers werk staat nog meer dan die van de Britse uitgave in het teken van non-fictionaliteit, terwijl het voorwoord ongewijzigd blijft en de uitgeverij in de promotie het boek als expliciet non-fictioneel presenteert. Het wekt daarom geen verbazing dat ook in de Verenigde Staten het boek als non-fictioneel gereciperd wordt.

Claire Squires (2007: 147–175) beargumenteert in *Marketing Literature* hoe uitgeverijen en auteurs paratekstuele strategieën kunnen inzetten om boeken voor meerdere soorten publiek aantrekkelijk te maken. Om een simpel voorbeeld te noemen: een ander omslag en een kinderboek kan veranderen in een boek voor vol-

wassenen, of vice versa. Een dergelijk boek wordt niet alleen tot *crossover fiction*, fictie die tegelijkertijd tot het ene en het andere genre behoort, gerekend vanwege de tekst, maar zeker ook vanwege paratekst ervan, zo betoogt Squires. Met betrekking tot het werk van Keizer is iets soortgelijks aan de hand: *Het refrein is Hein / Dancing with Mister D* wordt door de toepassing van paratekstuele strategieën bij verschillende uitgaven op heel verschillende wijzen gerecipeerd. Deze casus toont, door de vergelijking van uitgaven met (uit het oogpunt van fictionaliteit) overeenkomstige syntactische en semantische aspecten, hoe de paratekst van een werk van invloed kan zijn op het oordeel over het al dan niet fictionele karakter ervan.

In de inleiding heb ik aangegeven dat een vertaling ook opgevat kan worden als onderdeel van de paratekst van het oorspronkelijke werk, in dit geval *Het refrein is Hein*. Zo beschouwd kunnen de Engelstalige uitgaven als een commentaar op de Nederlandstalige uitgave worden gezien. Deze belichten vooral het autobiografische aspect van het boek en versterken de reputatie van Keizer als schrijvende arts in plaats van dokterende schrijver. Zeker gezien het omstreden karakter van euthanasie en hulp bij zelfdoding in het buitenland is de aantrekkingskracht van *Het refrein is Hein* als ‘waar gebeurd verhaal’ over deze thematiek voorstelbaar (vgl. Wester 2001: 405–406).¹⁷ Dit levert, naast mogelijke andere factoren (die bijvoorbeeld betrekking kunnen hebben op verschillen tussen de onderscheiden literaire velden), een mogelijke verklaring waarom de parateksten van de Engelstalige uitgaven zo’n sterke non-fictionele inkadering bieden van de tekst. Deze dragen op hun beurt bij aan de non-fictionele ontvangst van het boek in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Het beeld van het Nederlandse beleid inzake het levenseinde kan echter ook op een meer rechtstreekse manier van invloed zijn geweest op deze ontvangst – in hoeverre de parateksten precies van belang zijn, valt immers niet uit te maken.

Vanwege het gebrek aan consensus in de receptie tussen de verschillende landen, geldt het werk van Keizer binnen een functionalistische opvatting als fictioneel én non-fictioneel. Deze bevinding komt voort uit het gegeven dat binnen de perlocutionaire benadering geen evaluatie plaatsvindt van de indicatoren op basis waarvan recipiënten tot een bepaalde leeswijze komen. Zo is de receptie van Keizers boek onder Engelstalige lezers voor een deel het resultaat van het interveniëren van uitgeverijen die lezers in de richting van een non-fictionele leeswijze manoeuvreren. Het oordeel over de betrouwbaarheid van de indicatoren van (non-)fictionaliteit, zoals onder meer bewerkstelligd door de paratekstuele strategieën van de verschillende uitgeverijen, wordt binnen de functionalistische visie bij de lezers zelf gelegd. De individuele onderzoeker voelt hier geen oordeel over. Wel kunnen verschillen tussen groepen recipiënten – bijvoorbeeld lezers die verschillende uitgaven lezen, of lezers met verschillende niveaus van literaire socialisatie – geconstateerd en, mogelijkerwijs, verklaard worden. Een functionalistische opvatting releveert dus hoe lezers een tekst lezen, maar heeft daarmee veeleer betrekking op de wisselwerking tussen lezers, tekst en paratekst dan op de tekst zelf. Deze opvatting verschilt aldus fundamenteel van een theorie die een tekst als ofwel fictie ofwel non-fictie classificeert.

17 Daarbij moet rekening worden gehouden met de rol van een bemiddelende instantie, te weten het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds (thans opgegaan in het Nederlands Letterenfonds). Dit fonds presenteerde het boek op zijn website als non-fictioneel, want als een ‘extraordinary memoir by a doctor working in a nursing home for the terminally ill’ (‘Nederlands’ 2013).

Dat laatste tracht een op illocutie gerichte benadering te doen. Voor wat betreft *Het refrein is Hein* leert deze dat de Britse en Amerikaanse uitgeverij de ambiguïteit van de intentie van de auteur in de manier waarop ze diens werk presenteren goeddeels tenietdoen. In dit geval is er dus wel sprake van reflectie op de indicatoren op basis waarvan lezers een tekst als fictioneel dan wel non-fictioneel aanmerken. De evaluatie van een indicator vindt plaats aan de hand van de vraag of deze betrouwbare informatie oplevert over de intentie (*belief* of *make-believe*) waarmee een tekst geschreven is – uiteraard geldt dat naarmate meer indicatoren ter beschikking komen, het oordeel over het fictionele dan wel non-fictionele karakter van een tekst herzien kan worden. De sterke non-fictionele indicatoren die door de Engelstalige uitgeverijen geboden worden in de casus van *Het refrein is Hein*, worden binnen deze opvatting kritisch gezien: ze lijken immers geen recht te doen aan de ambigue intentie van de auteur.

Terwijl de perlocutionaire benadering *leesgedrag* in kaart brengt, waarbij een tekst tegelijkertijd als fictioneel en non-fictioneel kan gelden, mikt de illocutionaire benadering via de auteursintentie op een categorisatie van teksten waarin fictionaliteit en non-fictionaliteit elkaar juist uitsluiten. De individuele onderzoeker verlaat het metaperspectief dat kenmerkend is voor de eerste benadering en mengt zich rechtstreeks in de discussie over de status van teksten. Zo is een theorie over het verschil tussen fictionele en non-fictionele *teksten* in plaats van *leeswijzen* mogelijk. De illocutionaire benadering kan aldus het probleem oplossen dat door de perlocutionaire benadering opgeroepen wordt, waarmee overigens niet is gezegd dat een tekst altijd op eenduidige wijze als fictie of non-fictie kan worden aangemerkt. In de besproken casus staat voorop dat de auteur zich bewust heeft getoond van de privacy van zijn patiënten en collega's en daarom voor de 'onherkenbare vorm' (Keizer 1994: 8) waarover hij rept, heeft gekozen. Er kan mijns inziens echter niet worden geconcludeerd dat die vorm wijzigingen ten behoeve van de onherkenbaarheid van echte personen behelst (*belief*) dan wel aspecten die een eigenstandige fictieve wereld opleveren (*make-believe*). Op basis van de beschikbare indicatoren van (non-)fictionaliteit is met andere woorden niet te zeggen hoe *Het refrein is Hein* / *Dancing with Mister D* geclassificeerd dient te worden: de tekst bevindt zich rond de scheidslijn van fictie en non-fictie. Daarmee wordt echter niet het fundamentele onderscheid tussen de twee termen opgeheven, hetgeen wel gebeurt in de functionalistische benadering. Dit maakt duidelijk dat de illocutionaire benadering een meerwaarde vertegenwoordigt, terwijl het tegelijkertijd leert dat deze niet vrij van problemen is.

Aldus releveert de casus *Het refrein is Hein* zowel voor- als nadelen van beide visies op (non-)fictionaliteit. De perlocutionaire en illocutionaire benadering vertegenwoordigen twee ogenschijnlijk concurrerende, maar feitelijk complementaire visies op fictie en non-fictie, waarbij de sterke kant van de ene opvatting de zwakke kant van de andere opvatting is, en vice versa. Immers, terwijl de functionalistische opvatting geen fundamentele epistemologische problemen kent, maar over de zijnswijze van teksten geen uitsluitel kan bieden, verschaft Swirski's opvatting een ontologische visie, maar wel een die belangrijke kentheoretische problemen met zich meebrengt. De eerste opvatting verheldert het nodige met betrekking tot leesgedrag, de tweede is in staat teksten als fictioneel of non-fictioneel te classificeren.

Bibliografie

- Anoniem 1994 – Anoniem, 'Nederigheid is de grote les van het verpleegtehuis'. In: *De papieren vi-site*, 22 okt. 1994.
- Abrahams 1994 – Frits Abrahams, 'Arts en patiënt houden elkaar in gijzeling. Verpleeghuisarts Bert Keizer over de mythe van de medische vooruitgang'. In: *NRC Handelsblad*, 12 nov. 1994.
- Absillis 2009 – Kevin Absillis, 'Voorbij het aperitief. Een overzicht van het wetenschappelijk onderzoek naar uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen'. In: Sascha Bru & Anneleen Masschelein (red.), *Tijding en tendens. Literatuurwetenschap in de Nederlanden*. Gent, 2009.
- Allott 1996 – Serena Allott, 'A Matter of Life and Death'. In: *Telegraph Magazine*, april 20, 1996.
- De Bellaigue 2004 – Eric de Bellaigue, *British Book Publishing as a Business Since the 1960s. Selected Essays*. London, 2004.
- Bergwerff 1995 – Arie Bergwerff, 'Het refrein is Hein: een indrukwekkend boek'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 feb. 1995.
- Brandt 1998 – Eveline Brandt, 'De openbaring: Bert Keizer, schrijver'. In: *De Groene Amsterdammer*, 4 nov. 1998.
- Brems 2006 – Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam, 2006.
- Buurman 1996 – Paul Buurman, *Duitse literatuur in de Nederlandse dagbladpers. Een historisch-documentair receptie-onderzoek*. Academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 1996.
- Currie 1990 – Gregory Currie, *The Nature of Fiction*. Cambridge, 1990.
- Van Dam 1995 – Hans van Dam, 'Het refrein is Hein'. In: *HN Magazine*, 4 maart 1995.
- Diemer 1994 – Riet Diemer, 'De verpleeghuisarts kan wat angst en pijn bij het sterven wegnemen. De geest weet dat het lichaam moet sterven'. In: *Trouw*, 8 dec. 1994.
- Driehuis 1994 – Gerard Driehuis, 'Heimwee naar het cda'. In: *HP/De Tijd*, 21 okt. 1994.
- Genette 1997 – Gérard Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Trans. Jane E. Lewin. Cambridge, 1997.
- De Glas 1989 – Frank de Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en 'Ontwikkeling' / De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam, 1989.
- De Glas 1992 – Frank de Glas, 'Hebben uitgeverijen invloed op de literaire canon?' In: *SpL* 34 (1992) 3/4, p. 289-304.
- Grüttemeier 2011 – Ralf Grüttemeier, *Auteursintentie. Een beknopte geschiedenis*. Antwerpen, 2011.
- Hoeks 2000 – Henk Hoeks, 'The Vulnerability of Literary Non-Fiction'. In: *Publishing Research Quarterly* 16 (2000) 1, p. 38-42.
- Hoeks 2008 – Henk Hoeks, 'Alles heeft zijn tijd'. In: idem (red.), *Goed vastzittende spijkers. 165 titels uit het SUN-fonds*. Amsterdam, 2008.
- Hoogervorst 1996 – Ingrid Hoogervorst, '"Medici malen niet om stervende mensen." Verpleeghuisarts Bert Keizer haalt in een schokkend boek keihard uit naar zijn vakbroeders'. In: *De Telegraaf*, 6 juli 1996.
- Keizer 1994 – Bert Keizer, *Het refrein is Hein. Dagen uit een verpleeghuis*. Nijmegen, 1994.
- Keizer 1995 – Bert Keizer, [Ingezonden brief; met naschrift van Hans van der Wulp.] In: *Vox Hospitalii* 19 (1995) 1, p. 20-21.
- Keizer 1996 – Bert Keizer, *Dancing with Mister D. Notes on life and death*. Vert. door de auteur. Londen, 1996.
- Keizer 1997 – Bert Keizer, *Dancing with Mister D. Notes on Life and Death*. Vert. door de auteur. New York, 1997.
- Keizer 1997a – Bert Keizer, *Dancing with Mister D. Notes on Life and Death*. Vert. door de auteur. Londen, 1997.
- Keizer 2000 – Bert Keizer, 'The Language of Non-Fiction'. In: *Publishing Research Quarterly* 16 (2000) 1, p. 49-54.
- Kellerhuis & Aerden 1996 – Tom Kellerhuis, met medewerking van Stijn Aerden, 'Top of flop'. In: *HP/De Tijd*, 19 jan. 1996.
- Macksey 1997 – Richard Macksey, 'Foreword'. In: Gérard Genette, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Trans. Jane E. Lewin. Cambridge, 1997.
- Meershoek 1994 – Patrick Meershoek, '"Hier hebben we vooral veel boerenverstand." Arts schrijft boek over het verpleeghuis'. In: *Haagsche Courant*, 14 nov. 1994.

- Missinne 2013 – Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen, 2013.
- Moens 1995 – Joris Moens, 'Bert Keizer en het kruidenrekniveau'. In: *Arts & Auto*, 10 juni 1995.
- Mooij 1993 – J.J.A. Mooij, *Fictional Realities. The Uses of Literary Imagination*. Amsterdam/Philadelphia, 1993.
- 'Nederlands' 2013 – *Nederlands Letterenfonds*. www.letterenfonds.nl/en/book/475/dancing-with-mr-d. Voor het laatst geraadpleegd: 4 dec. 2013.
- New 1999 – Christopher New, *Philosophy of Literature. An Introduction*. London/New York, 1999.
- Nickel-Bacon, Groeben & Schreier 2000 – Irmgard Nickel-Bacon, Norbert Groeben & Margrit Schreier, 'Fiktionssignale Pragmatisch. Ein medienübergreifendes Modell zur Unterscheidung von Fiktion(en) und Realität(en)'. In: *Poetica* 32 (2000) 3/4, p. 267-299.
- Sainsbury 2010 – R.M. Sainsbury, *Fiction and Fictionalism*. Londen/New York, 2010.
- Squires 2007 – Claire Squires, *Marketing Literature. The Making of Contemporary Writing in Britain*. Houndmills, 2007.
- Swirski 2010 – Peter Swirski, *Literature, Analytically Speaking. Explorations in the Theory of Interpretation, Analytic Aesthetics, and Evolution*. Austin, 2010.
- Weissmann 1997 – Larry Weissmann, 'An interview with Bert Keizer'. In: *Bold Type* 3, (mei 1997). www.randomhouse.com/boldtype/0597/keizer/interview.html. Voor het laatst geraadpleegd: 5 nov. 2013.
- Weissmann 1997a – Larry Weissmann, 'Nan Talese. An Interview With the Editor of Margaret Atwood, Bert Keizer'. In: *Bold Type*, (mei 1997). www.randomhouse.com/boldtype/0597/talese/interview.html. Voor het laatst geraadpleegd: 5 nov. 2013.
- Wester 2001 – Rudi Wester, 'Het vertalen van de Nederlandstalige literatuur: nog meer en nog beter in de 21ste eeuw'. In: *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 2001, p. 399-409.
- Van der Wulp 1994 – Hans van der Wulp, 'Vanuit de redactie'. In: *Vox Hospitii* 18 (1994) 4, p. 2.

Adres van de auteur

Vrije Universiteit Amsterdam
 Faculteit der Letteren
 De Boelelaan 1105
 1081 HV Amsterdam
w.schrover@vu.nl

Om zijn melancholie te beschrijven maakte Bilderdijk gebruik van steeds andere metaforen. De ene keer noemde hij zich een soldaat, wiens stramme leden het hem onmogelijk maakten het vaandel te volgen. Dan weer vergeleek hij zichzelf met een kreupel paard, of met een kat die van een muur naar beneden stortte. [...] Uit zijn onvrede met het bestaan vloeide zijn befaamde doodsverlangen voort [...]: 'My, my is dit aanzijn straf, / En ik reikhals naar het graf'.

